

ՁՈՆՈՒՄ ԵՄ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻ
ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՎԱՐԱՋՂԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 90-ԱՍՅԱԿԻՆ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻՆԵՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅԱՆ
ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ XI-XII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՀՐԱՋ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Բյուզանդական կայսրությանը ծառայած հայերի մասին շատ է գրվել ոչ միայն առանձին դիտական հոդվածների, այլև մենագրությունների ձևով: Վաղագույն մենագրություններից է Կ. Տեր-Սահակյանի «Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի» երկհատոր աշխատությունը, որը ոչ այնքան դիտական հետազոտություն է, ինչքան ընթերցանության հանրամատչելի դիրք¹: Հարցի վերաբերյալ արժեքավոր են Ն. Ազոնցի դիտական հետազոտությունները, որոնք, տպված լինելով բազմաթիվ հայկական և օտար պարբերականներում, լույս են տեսել առանձին գրքերով հայերեն և ֆրանսերեն², ինչպես նաև Պ. Խարանիսի փոքրածավալ, բայց կարևոր դրքույկը³: Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների ուսումնասիրությունն են վերաբերում Ս. Տեր Ներսեսյանի մենագրությունը և հոդվածների ժողովածուն⁴: Սակայն ամենից ընդարձակն ու հանգամանալիցը, հարկավ, Ա. Պ. Կաթանի մենագրությունն է, գրված բազմաթիվ, հաճախ մեզ համար անմատչելի սկզբնաղբյուրների և հետազոտությունների հիման վրա⁵: Շատ բարձր գնահատելով հեղինակի կատարած աշխատանքը, պիտի ընդգծել, սակայն, որ այն ունի և թույլ կողմեր, որոնց վրա անհրաժեշտ է հենց սկզբից կանգ առնել: Այդ թերությունները բխում են հեղինակի հայերենին չտիրապետելու և հայկական աղբյուրներին լոկ օտարալեզու թարգմանություններով ծանոթ լինելու հանգամանքով: Բացի այդ, ջանալով «չեզոք» գիրք գրաված լինել հայ-վրացական դիտական վեճերում,

1 Կ. Տեր-Սահակյան. Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի. Հ. Ա-Բ. Վենետիկ, 1905:

2 Ն. Ազոնց. Պատմական ուսումնասիրություններ. Պարիս, 1948: N. Adontz. Etudes arménobyzantines. Lisbonne, 1965.

3 P. Charanis. The Armenians in the Byzantine Empire. Lisboa, 1963 (ունի հայերեն թարգմանություն. Պ. Խարանիս. Հայերը Բյուզանդական կայսրության մեջ, թարգմանեց Հայկ Պերպերյան. Վիեննա, 1966):

4 S. Der Nersessian. Armenia and the Byzantine Empire. Cambridge, Massachusetts, 1947. Ն ու յ ն ի: Byzantine and Armenian Studies. T. I-II, Louvain, 1973. Օտար լեզվով լույս տեսած մի շարք հոդվածների հայերեն թարգմանությունը Հայ արվեստը միջնադարում. Երևան, 1975:

5 А. П. Каждан. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв. Ереван, 1975 (այսուհետև .К а ж д а н. Армяне).

չըջանառության մեջ է գնում «այսպես կոչված Հայ-իբերական ընտանիքներ» հասկացությունը և այդպիսիք է համարում գտարյուն հայկական ընտանիքներ Թոռնիկյաններին, Բակուրյաններին, Վիկացիներին⁶ և Ապուքապներին: Հարցն այն է, որ վրացադավան հայեր, առանձին աղբյուրներում, «վրացի» և «իբեր» են կոչված, բայց նաև հայ, և հեղինակը ոչ մեկիս «նեղացրած» չլինելու համար առաջ է քաշում ահա «Հայ-իբերական» ծագման մասին վարկածը: Սարգիս Զաքարյանի մի որդին՝ Զաքարեն, Հայադավան էր, մյուսը՝ Իվանեն՝ վրացադավան: Հակոբ Կարնեցին (XVII դար) Տայքի Մամրուան գավառի բնակիչների մասին գրում է, թե «կէսն Հայ ազգաւ և կէսք կրօնիւք վրացի, բայց Հայի լեզուաւ խօսէին»⁷: Արդ, Զաքարյանների ընտանիքը ինչպիսի՞ն պիտի համարենք, Հայ-իբերակա՞ն: Հարցը փայլուն կերպով լուծել էր Ն. Մառը Գրիգոր Բակուրյանի օրինակով, ցույց տալով, որ «վրացի» սոսկ էթնիկ բովանգակություն չունի, այլ գուտ մշակութային... Յուրաքանչյուր Հայ-քաղկեդոնիկ, անգամ նա, ով ավելի գիտակ է հայերենին, քան վրացերենին, իր պատկերացմամբ վրացի է գտարյուն վրացու հետ»⁸:

Հետագա հետազոտությունները հաստատեցին Ն. Մառի եզրակացությունը ճշտությունը, պարզվեց, որ «իբերացի» Գրիգոր Բակուրյանի Փիլիպուպոլսում կառուցած վանքը հիմնադրումից հարյուր տարի անց բյու-

6 Անիի մայր տաճարի պատերին պահպանված է Հայաստանի և Իբերիայի (Տայքի) կասեպան Բագարատ «Վիկացու» Հայերեն արձանագրությունը (չուրջ 1060 թ.): Նրա մասին Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը գրում է. εις το 'Αιόιοι' αποστελλεται δουξ 'Α ρ μ ε ν ι ο ς τις, Παγκρατιος τουνομα («Անի է ուղարկվում Բագարատ անունով ոմն Հ ա յ գ ու ը ջ») (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին 10: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ: Հ ո վ չ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս. Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Յրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1979, էջ 211: Այսուհետև Հովհաննես Սկիլիցես): Տայքում, Ճորոխի ավազանում, այժմյան էգրեկ (իմա՝ Ագարակ) գյուղում գտնվող և Աստվածածնին նվիրված եկեղեցու պատերին փորագրված է աշխարհի արարչագործության 6515 (մ.թ. սեպտ. 1006 – օգոստ. 1007) թվակիր Լարիսայի և Մակեդոնիայի զորավար պատրիկ Գրիգորի հունարեն արձանագրությունը: Նրանում պատրիկ Գրիգորի Հայրը կոչված է պատրիկ Սմբատ Վիկացի «իբեր»: Այս «իբեր» անվանի հիման վրա է Ա. Կաթանյանի Վիկացիներին «Հայ-իբերական» ընտանիքների թվին գասում: Բայց այս «իբեր» Վիկացու մականունը արձանագրության հունարեն բնագրում բերված է Հայերեն -ացի անանցով – ΒΗΧΚΑΤΖΙ /Վիկացի: Քանի որ հունարենում ը հնչյուն, հետևաբար և տառ, գոյություն չունի «Վիկացի»: Արձանագրության գծագիրը տե՛ս. P. L e - m e r l e. Prolegomenes à une édition critique et commentée des "Conseils et Recits" de Kekaumenos. Bruxelles, 1960, p. 31: Արձանագրության ճիշտ ընթերցումը և մեկնաբանությունը տե՛ս. Н. В а r t i k i а n. La genealogie du Magistros Bagarat, catepan de l'Orient, et des Kekaumenos. – Revue des Etudes Arméniennes. T. II, 1965, p. 261–272, Կ. Ն. Յուզբաշյանի "Греческая надпись патрикия Григория КНХКАТЗИ (1006 – 1007 гг.) и проблемы авторства "Стратегикона". – Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология. Сборник в честь семидесятилетия чл.- корр. АН СССР Н. В. Пигулевской. М., 1967, հոգվածը իրենից ներկայացնում է մեր նշյալ աշխատության արտագրությունը:

7 Մեծի Վարդանայ Բարձրբերգեղոյ Պատմութիւն Տիեզերական. Մոսկվա, 1861, էջ 181-182 (այսուհետև՝ Վարդան):

8 Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դարեր). Հ. Բ, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան. Երևան, 1956, էջ 554:

9 Н. М а р р. Аркауи, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах. – Византийский временник. Т. XII, с. 21, отд. оттиска.

զանդական կայսերական և պատրիարքական փաստաթղթերում «Հայկական վանք» է կոչվում, ըստ այդ փաստաթղթերի նրա վանահայր Հովհաննես Աթմանը Ակն շրջանի Հայ-Հոռոմ Աթմա գյուղից էր սերում¹⁰։ Դեռ ավելին։ XI-XII դդ. թվագրվող կուրապաղատ և պրոտոկուրապաղատ Բակուրյանի արճճե կնիքներում նա իրեն «Արչակունի» է համարում¹¹։

Ա. Պ. Կաթանի գրքի երկրորդ թույլ կողմը հեղինակի գերքննադատական մոտեցումն է։ Աշխատության երրորդ գլուխը վերնագրված է «Ենթադրաբար Հայկական ծագումով ընտանիքներ», որոնց շարքն են դասվում բյուզանդական աղբյուրների 'Αρμενοπούλοι բառացի «Հայի ծագ» (հմտ. Κομνηνοπούλοι – Կոմնոսաձագ), ապա նաև Μαχηταριοι – Մխիթարյաններ¹², Βασπρακανίται – Վասպուրականցիներ, 'Αρταυασδοι – Արտավազդներ, Βαρδάνιοι – Վարդաններ և շատ ուրիշներ, թվով քսան ընտանիք։ Այդ «Ենթադրյալ» Հայ ընտանիքների շարքն են դասված նաև Ղափրանները։ Բաղում աղբյուրներ վկայում են նրանց Հայկական ծագման մասին¹³։ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, նկարագրելով 994 թ. դեպքերը, գրում է. «Ելն տաճիկ ղորուն եգիպտացւոց յաշխարհն Յունաց ... եւ ելն թագաւորին Վասլի ի վերայ նոցա»։ Բյուզանդական բանակին «հետամուտ եղեալ զաւրն Տաճկաց զբաղումս սրախողխող առնէին և ղյուրովս ձերրակալ, որպէս զժանակ (իմա Յանակ – Յովհաննէսիկ) պատրիկ, որդի

10 Р. Бартияян. Роль игумена Филиппопольского армянского монастыря Иоанна Атмана в армяно-византийских церковных переговорах при католикосе Нерсесе IV Благодатном (1166–1173). – «Լրաբեր Հաս. գիտ.», 1984, №6: Հոգվածի Հայերեն տարբերակը՝ «Էջմիածին», № 5, 1985: Ն ու լ յ ն ի՝ О СВЯЗЯХ монастыря Григория Пакуриана с Арменией. – «Լրաբեր Հաս. գիտ.», 1988, №6:

11 W e r n e r S e i b t. 'Αρσακίδης /Arsakuni – Armenische Aristokraten in byzantinischen Diensten. Jahrbuch der osterreichischen Byzantinistik, Bd. 44, ANΔΡΙΑΣ, Herbert Hunger zum 80. Geburtstag, Wien, 1994, S. 354–355.

12 Հենվելով Հայկական «Մխիթար» անվան անձանոթ Վ. Լորանի արտահայտած կարծիքի վրա, համաձայն որի տոհմանունը իբր հունարեն μαχηταριος բառն է և «ոագմաշունչ» է նշանակում (V. L a u r e n t. Legendes sigillographiques et familles byzantines. – Echos d'Orient 35, 1932, p. 348, n. 2): Հունարենում μάχη բառ կա (նշանակում է «մարտ» «ճակատամարտ»), գոյություն ունի և – αριος ածանց, բայց μαχηταριος բառ չկա։ Հակառակ որ Վ. Լորանը հետաքայլում ուղղել է իր սխալը և հիշյալ ընտանիքը Հայկական է համարել (V. L a u r e n t. Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t. V, 2, p. 249), Ա. Կաթանը շարունակում է այն «Ենթադրաբար» Հայկական համարել։ Նա գրում է. «Ուղղակի փաստերի բացակայության պայմաններում, տոհմանվան ծագման, հետևաբար և Մխիթարների էթնիկական պատկանելության մասին հարցը մնում է վիճելի» (նույն տեղում, էջ 100): Իսկ իր հիշյալ աշխատության չորրորդ գլխում («Հայկական ծագումով առանձին արիստոկրատներ») նշում է Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակած պատրիկ Մխիթարին և գրում. «Դատելով անուրից, նա Հայ էր» և «Մխիթարի բյուզանդական Մխիթարների հետ ունեցած հարաբերության մասին մենք կարող ենք սոսկ գուշակել» (նույն տեղում, էջ 131): Ա. Կաթանը հավանաբար չգիտե Անձիտ գավառի Վասակավանի իշխան «մեծ Մխիթարին», որի մոր՝ Սպրամիկի մոտ, ըստ ավանդության, Հայազգի Հովհաննես Չաչկիկ կայսրը մանկահասակ Վասիլին և Կոստանդինին (հետագայում Վասիլ Բ և Կոստանդին Ը) «փախոյց ի յանօրեն թագուհւոյն ... զի մի զեղ մահու տացէ նոցա թագուհին և սպանանիցէ զնոսա» (Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ե ց ի. Ժամանակագրություն. Վաղարշապատ, 1898, էջ 7 (այսուհետև՝ Մատթեոս Ուռհայեցի)։

13 Р. М. Бартияян. О византийской аристократической семье Гаврас (Γαυρας - Γαβρας). – ՊԲՀ, 1987, №3 և 4, և 1988, №1: Հոգվածաշարքը մեր հունարեն թարգմանությամբ, առանձին գրքով լույս է տեսել Աթենքում. Χ ρ ά τ ε ς Μ. Μ π α ρ τ ι κ ι ά ν. Η βυζαντινή αριστοκρατική οικογένεια τῶν Γαυραδων (Γαβραδων). Ιστορικη, προσωπογραφική και γενεαλογική μονογραφία, 'Αθήνα, 1993.

ինաւրասայ (իմա՝ Ղաւրասայ – Հ. Բ.) և զԹորոս բարեպաշտ և աստուածասէր ի դաւառէն Հաշտենից և զայլս յաշխարհէն Հայոց յազատաց»¹⁴:

Վերևում հիշված մենագրութիւնների հետազոտութեան առարկան Բյուզանդիայում ծառայած ընդհանրապես հայերի մասին է, բայց կան և աշխատութիւններ, որոնք հատուկ նվիրված են առանձին ընտանիքների, ինչպես, օրինակ, Տարոնացիներին¹⁵, Սկլերոսներին¹⁶: Ղաւրասների մասին արդեն ասացինք: Ստորև խոսք է լինելու կոնկրետ վասպուրականացիների մասին:

863 թ. Պոսոնի ճակատամարտում զորավար Պետրոնասը, հայազգի կայսրուհի Թեոդորայի և սլետութեան երկրորդ դեմք կեսար Վարդասի եղբայրը, ի հետևանս արաբների դեմ տարած փայլուն հաղթանակի, բյուզանդա-արաբական հակամարտութեան նախաձեռնութիւնն անցավ կայսրութեան ձեռքը: Խալիֆայութեան աստղը սկսեց աստիճանաբար մարել: Դրանով իսկ կայսրութեան համար օրակարգի հարց դարձավ Հայաստանի նվաճումը, մի երկրի, որ 591 թ., Հայաստանի երկրորդ բաժանմամբ, անցել էր կայսրութեան ձեռքը և այն իրենն էր համարում: 966 թ. նվաճվեց Տարոնը, 1000 թ.՝ Տայքը: Հերթը հասավ Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորութեանը: Սկսվեց «սիրալիր» կապերի հաստատումը Վասիլ II-ի և Սենեքերիմ Արծրունու միջև. «Յամի Նիթ թուականութեանս Հայոց (1000 թ.) եզև սէր և միաբանութիւն մեծ ընդ թագաւորն Վասիլ և ընդ Սենեքերիմ արքայն Հայոց»¹⁷: Այդ «սերը» Վասիլ II-ը «հաստատեց» 1016 թ., երբ «զարթեալ աստուածասաստ բարկութիւնն ի վերայ ամենայն քրիստոնեական ժողովրդեանն և երկրպագողաց սուրբ խաչին, զի զարթեալ վիշապն մահաշունչ հանդերձ մահաբեր հրով, եհար զհաւատացեալս սրբոյ երրորդութեանն: Յայսմ ի թուականիս սասանեցաւ հիմունք առաքելականացն և մարգարէականացն, վասն զի օձք թեւաւորք հասին և կամին (այլ ձեռագրերում ավելի ճիշտ՝ «կամէին») – Հ. Բ.) ցոլանալ ընդ ամենայն աշխարհս հաւատացելոցս Քրիստոսի. այս է առաջին ելն արեանարբու դազանացն: Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ զօրաժողով լինէին խուժաղուժ ազգն անօրինացն, որք անուանեալ կոչին թուրք, և հասեալ մտանէին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրական գաւառին և անողորմ ի բերան սրոյ կոտորէին զհաւատացեալքս Քրիստոսի»¹⁸:

Սենեքերիմ Արծրունին, դստնվելով ծանր վիճակում, իր որդի Դավթի գլխավորութեամբ Կոստանդնուպոլիս դեսպանութիւն է ուղարկում, հավանաբար զինական օղնութիւնն ակնկալելով: Բյուզանդիան այդ «օգնութիւնը» տվեց ի դեմս Մակեդոնիայի Մոզլիենա քաղաքում դերեվարված բուլղար զինվորների: Ըստ Հովհաննես Սկլիցցեսի, կայսրը «գենք

14 Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական. Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 262 (այսուհետև՝ Ասողիկ):

15 N. A d o n t z. Les Taronites en Arménie et a Byzance. – Etudes Armeno-Byzantines. Lisbonne, 1965, p. 197–263: Ն ու յ ի՝ Observations sur la genealogie des Taronites, նույն տեղում, էջ 339–345:

16 W e r n e r S e i b t. Die Skleroi. Eine prosopographisch -sigillographische Studie, Wien, 1976.

17 Մ ա տ թ ե ո ս Ու լ լ Վ ա յ ե Յ ի, էջ 42:

18 Նույն տեղում, էջ 46–47:

կրել կարող բոլոր բուլղար ռազմադերձերին ուղարկեց Վասպուրական»¹⁹:

Բայց, ինչպես հաստատվում է հայկական աղբյուրների տվյալներով, Վասիլ II-ի մտահոգությունը Վասպուրականին օգնութեան հասնելը չէր ընդգրկում թուրքերի, այլ երկիրը ավերակ դարձնելը նրա նվաճումը հեշտացնելու համար: Այդ բուլղար ղեկավորները (որոնք արգեն բյուզանդական ղորք էին ներկայացնում) Վասպուրականի համար տրոյական ճիւղ գեր խաղացին: Արիստակես Լաստիվերտցու ասելով Վասիլ կայսրը «զգորսն աշխարհին (բուլղարաց – Հ. Բ.) խարանօք ի մի վայր ժողովէ, որպէս թէ պարգևս տալ նոցա, և գրով զհամար նոցա կալեալ առաքէ զնոսա յարևելս անդառնալի եկիւք. որք եկեալ զաշխարհս յաւեր դարձուցին: Վա՛յ նոցա գալոյն յարևելս և վա՛յ ուր նոքա անց և գարձ արարին. ահա ազգ չար և անողորմ, ազգ դառնասիրտ և հարկանօղ»²⁰:

Խոսելով բուլղարական այս զորաբանակի մասին, պետք է հիշատակել և նրա հավանական զորահրամանատարին: Գրիգոր Մագիստրոսը հիշում է Հայաստան եկած «գիշերաբուն բուլղարաց», «աւարարօղ, աւերօղ վատահամբաւն Նիկաղաս»-ին²¹, որ նույնանում է Հովհաննես Սկիլիցեսի «պատրիկ Նիկոլայոս բուլղարի մականունը Քրիսելիոսի» հետ²²: Այս բուլղար Նիկոլայոսն էր, որ գրավեց Բերկրին արաբներից և Միքայել III Արգիրոս կայսեր օրոք (1028-1034 թթ.) հենց բյուզանդական բանակաթեմ Վասպուրականի կատեպանն էր:

1021-ին տեղի ունեցավ Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորութեան վերացումը: Սենեքերիմ Արծրունին ստիպված եղավ համաձայնել Վասիլ II-ի պահանջին «փոխանակել» Վասպուրականը Սեբաստիայով, իր սեփական երկիրը հանձնել և մտնել կայսրութեան լծի տակ²³:

Ամենևին էլ զարմանալի չէ, որ կայսրութեանը Վասպուրականին (ինչպես անցյալում Տարսնին և Տայքին) հեշտ ու խաղաղ չտիրացավ, տեղի հայրութեան կողմից հանգիպեց համառ դիմադրութեան: Վասպուրական բանակաթեմի առաջին գուքս-կատեպան Վասիլ Արգիրոսը չկարողացավ երկիրը հպատակեցնել: Կայսրը ստիպված նրան պաշտոնանկ արեց, փոխարենը նշանակեց Նիկեփոր Կոմնենոսին, որը «գործի դնելով և քաղցր խոս-

19 Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Editio princeps, recensuit Ioannes Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 352 (այսուհետև՝ Scyl.). Հայերեն թարգմանությունը՝ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 84):

20 Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցու, աշխատասիրութեամբ Կ. Ն. Յուզբաշյանի. Երևան, 1963, էջ 24-25 (այսուհետև՝ Արիստակես Լաստիվերտցի): Հարցի մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Մ. Բարտիկյան. О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Арцрунидов. – «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1973, № 10, էջ 88–96:

21 Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը. Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 234:

22 Հ. Մ. Բարթիկյան. Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջը: Հոդվածների ժողովածու՝ նվիրված ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանի ծննդյան 80-ամյակին. Երևան, 1971:

23 Վասպուրականի Բյուզանդական կայսրութեան միացման մասին հայ ուսումնասիրողները շատ են գրել: Համեմատաբար վերջերս հարցին անդրադարձել է ավստրիացի բյուզանդագետ Վ. Ջայբտը: St' u W e r n e r S e i b t. Die Eingliederung von Vaspurakan in das Byzantinische Reich (etwa 1019 bzw. Anfang 1022). – «Հանդես Ամսորյա», 1978, № 1-12 (լույս տեսած 1980 թ.), սյունակ 49-66:

քը, և՛ բռնութիւնը, կարողացավ երկիրը (Վասպուրականը – Հ. Բ.) կայսրին հպատակեցնել»²⁴:

Հակառակ Մատթեոս Ուռհայեցու ասածին, թե «ելեալ Սենեքերիմ ամենայն ընաանեօք իւրով և ուսմիօք եկն ի Սեբաստիա և անտերացաւ աշխարհն Հայոց ի թագաւորաց և յիշխանաց», դա ամենեւին այդպես չէ. Վասպուրականը ոչ Հայաթափփեց, ոչ էլ անտերացավ իշխաններից: Վասպուրականի զինյալ ուժերն էլ չփոշիացան: Ինչպես մինչև այդ նվաճված Հայկական նահանգներում, կայսրութիւնը այդ ուժերը այստեղ ևս պահպանեց իր նպատակներին օգտագործելու համար: Երբ բուլղարները Պետր Դելյանի (մի շարք աղբյուրների համաձայն Հայազգի կոմսաձագ Սամուիլի թոռը) գլխավորութեամբ 1040 թ. վերջին և 1041 թ. սկզբին ապստամբեցին Բյուզանդիայի դեմ, «գործողով արար թագաւորն Հոռոմոց Միխայլն (Միքայել IV Պափլագոնացին – Հ. Բ.) զամենայն աշխարհն Յունաց և այլ ի Հայոց գօրացն, որք ընդ Հոռոմոց իշխանութեամբ էին Սեբաստիա և Տարօն և ամենայն Վասպուրական»²⁵. և անթիւ բազմութեամբ հասանէր թագաւորն Միխայլ յարևմուտք և դերի առեալ զամենայն աշխարհն Գթաց (իմա բուլղարաց – Հ. Բ.) և զապստամբսն ածէր ի Հնազանդութիւն և արար իւր Հնազանդ զամենայն աշխարհն և դարձաւ ի Կոստանդնուպօլիս»²⁶: Սա ցույց է տալիս, որ Վասպուրականում դեռ 1041-ին գոյութիւն ունեին թեև Բյուզանդիային ծառայող, բայց Հայկական զինյալ ուժեր: Բյուզանդիայում (և ոչ միայն, այլև Սասանյան Պարսկաստանում) Հայ զինվորը շատ էր հարգի: Բերենք մի քանի օրինակ: Վաղ միջնադարի համար (VI դար): «Նախկինում կայսերական պալատի պահպանութեան համար առանձնացվել էին երեք հազար Հինդ Հարյուրից ոչ պակաս զինվորներ, որոնց սքոլարիոս էին անվանում: Ի սկզբանե անտի պետութիւնը սրանց վճարում էր շատ ավելի բարձր ռոճիկ, քան մնացած բոլոր զինվորներին: Անցյալում կայսրերը սրանց ընտրութեան ժամանակ նկատի էին առնում մարդկանց արժանիքները և Հայերին էին տալիս նախապատվութիւնը»²⁷:

Մի օրինակ IX դարից: Թեոփիլոս կայսեր օրոք (829-842 թթ.) Անատոլիկոն, ապա նաև Արմենիականների բանակաթեմի աչքի ընկած զորավար Մանուիլը (ըստ Վարդան Արևելցու Մամիկոնյան)²⁸, իսկ ըստ Թևոփանեսի Շարունակողի՝ Թեոփիլոսի կին կայսրուհի Թեոդորայի հորեղբայրը. «շատ խիզախ մարդ էր..., քանզի ծննդով նա Հայ էր»²⁹:

24 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 86:

25 Դեռ 1000 թ., երբ վախճանվեց Տայքը Վասիլ II-ին կտակած Դավիթ կուրապաղատը և կայսրը վստահ էր, որ Տայքի վաղապիսին նահանգը Հեզ ու Հանգիստ չի զիջելու, «հրամայէ գօրացն Չորրորդ Հայոց և Տարօնոյ օգնական լինել նմա յոր պէտս և կրչեսցէ» (Ա ս ո զ ի կ, էջ 276): Ասել է՝ Տարօնի նվաճումից շուրջ 35 տարի անց, տեղական զինյալ ուժերը շարունակում էին մնալ և կայսրութեանը ծառայել:

26 Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ե ց ի, էջ 88-89:

27 Պ ը կ ո պ ի ո ս Կ ե ս ա ը ա ց ի. Գաղտնի պատմութիւն. թարգմանութիւն Հին Հունարեն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրութիւններ Հրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1987, էջ 114:

28 «Մեծի զօրավարին Մանուէլի Մամիկոնոյ»: Վ ա ը ա ն, էջ 107:

29 Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին 15: Բյուզանդական աղբյուրներ գիրք ե: Թ ե ո փ ա ն ն ե ս ի Շ ա ը ու ն ա կ ո ղ. թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրութիւններ Հրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1990, էջ 65:

Վերջապես մի օրինակ էլ X դարից: Ըստ Աննա Կոմնենեի, Հովհաննես Չմշկիկ կայսրը (969-976 թթ.) «պատերազմում հաղթելով աղանդավոր հայերի, նրանց դերեվարեց և Ասիայից խալյուբներից (խաղդիք – Ղ. Բ.) և հայկական շրջաններից Թրակիա վերաբնակեցրեց և ստիպեց Փրիլպուկուսի շուրջ բնակվեն... Նրանց նա վերածեց ամենավստահելի սլազապանների սկյութական (Հյուսիսի ալյադդիների – Ղ. Բ.) ասպատակությունների դեմ, որ շատ հաճախ բարբարոսները գործում էին Թրակիայի շրջանների վրա... Եվ այսուհետև քաղաքները շունչ քաշեցին բազում ասպատակություններից»³⁰: Այս հայերը կանոնավոր զորք էլ չէին, կարելի է ասել՝ աշխարհազորայիններ էին:

Ե՞րբ լուծարվեցին Վասպուրականի զինյալ ուժերը: Հավանաբար Շիրակի Բագրատունիների զինված ուժերի հետ միասին: Հայտնի է, որ 1046-ին Բագրատունիների զինյալ ուժերը Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ մասնակցեցին Դվինի ամիրա Աբուլ-լ-Ասվարի դեմ կայսրուկյան մղած պատերազմին³¹: Բայց Հայտնի է նաև, որ հիսուն հազարանոց հայկական բանակը լուծարեց Կոստանդին IX Մոնոմախը (1042-1055 թթ.): 1053 թ. դեպքերը նկարագրելուց հետո Հովհաննես Ալիլիցեսը գրում է, թե կայսրը հարկահավաք «Լևոն Սերվիլիսի միջոցով լուծարքի ենթարկեց շուրջ հիսուն հազարի հասնող իբերական»³² զորքը, և զինվորների փոխարեն այդ վայրերից բազում հարկեր էր հավաքում»³³: Ըստ բյուզանդական պատմիչ Ջոնարասի, «կային երկրներ, որոնք կայսեր հարկատու չէին, և ամեն տեսակի հարկատվության փոխարեն պաշտպանում էին երկրի դժվարանցանելի վայրերը և հոռոմայեցիներին (իմա՝ բյուզանդացիներին – Ղ. Բ.) հպատակ երկրների առջև բարբարոսների ճանապարհն էին փակում: Կայսրն այդ երկրների վրա հարկեր նշանակեց և ցրեց պահակազորերը: Դրա հետևանքով բարբարոսների մուտքը հոռոմական շրջանները հեշտացավ: Միանգամայն չնախապաշարված մարզիկ այս անձնավորությունը (կայսեր – Ղ. Բ.) պետք է համարեն պետություն արևելյան մասը բարբարոսական նիզակի կողմից նվաճվելու պատճառ»³⁴:

Վասպուրականի կատեպան Ստեփանոս Լիխուդեսը 1047 թ. սելջուկ զորավար Կուտլումուշի դեմ պատերազմելու համար «հավաքեց տեղական զորքը»³⁵, հարկավ, հայկական, որը, սակայն, պարտություն կրեց:

30 Anne Comnene. Alexiade. Regne de l'empereur Alexis I-er Comnene (1081-1118). Texte établi et traduit par B. Leib, t. III, Paris, 1945, p. 179-180.

31 Արիստակես Լաստիվերոսի, էջ 63:

32 Բյուզանդացիները այս շրջանում Հայաստանն ու Իբերիան շփոթում են իրար: Սկիլիցեսը «Դվինի մոտ» գտնվող Նելիդոնին (բառացի՝ Ծիծեռնակաբերդ) բերդը տեղադրում է Իբերիայում (էջ 150): «Իբերականի» տակ հայկական զորք է ենթադրվում: Տես E. Honigmann. Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071. Bruxelles, 1935, S. 178. Նաև Xpáτς Μπαρτικιάν. Για τον "Ιβηρικό στρατό" και το βυζαντινό θέμα "Ιβηρία".- Βυζαντινά, τόμ. 13-ος Θεσσαλονίκη, 1985, σελ. 469-477 (Հրաչ Բարթիկյան. «Իբերական զորքի» և բյուզանդական «Իբերիա» բանակաթեմի մասին.– Բյուզանտինա տարեգիրք. հ. 13, Թեսսաղոնիկե 1985, էջ 469-477).

33 Հովհաննես Ալիլիցես, էջ 180: Նաև Michaelis Attaliotae Historia. rec. Im. Bekkerus. Bonnae, 1853, p. 44.

34 Zonarae Ioannis Epitome Historiarum, ed. L. Dindorfius, vol. IV, Lipsiae, 1868, p. 178.

35 Հովհաննես Ալիլիցես, էջ 155:

Վասպուրականի հայկական գործադրություններ, ինչպես տեսանք, միայն Վասպուրականում չէին ծառայում: Նրանք սեփական գորահրամանատարների գլխավորութամբ ուղարկվում էին Արևմուտք: Դրանով իսկ մերկացվում էին նահանգի սահմանները թշնամու առաջ: Երբ Միքայել IV կայսեր օրոք Վասպուրականի վրա խուժեցին Հերի և Սալմաստի այլազգիները և ասպատակեցին նահանգի Թոռնեան գավառը, Խաչիկ իշխանը և իշխան անունով որդին քաջաբար մարտնչեցին նրանց դեմ: Խաչիկ իշխանը «հառաչելով ապաշաւէր, քանզի աւագ որդին նորա քաջն Հասան և Ճնճղուկն Հանդերձ գօրօքն ի յարեւմուտքն էին գհետ թագաւորին Միխայիլ»³⁶: Խաչիկ իշխանը և նրա պատանի որդի իշխանը ընկան մարտի դաշտում: «Եւ զկնի աւուրց ինչ դային որդիք Խաչկայ յարեւմտից. և լուեալ էին զմահն Հօրն իւրեանց և զտղայ եղբօրն, գային սև զգեստիւք և լացին բազում լալիւնս»³⁷: Նրանք առան իրենց հարազատների արյան վրեժը նույն թշնամուց. «Եւ ժողովեալ Հասանայ գօրս իւր արս հինդ հագար և մեծաւ զայրացմամբ իրրև զխոցած գագան Հասանէր ի վերայ բանակի անօրինաց»: Հասանն ու Ճնճղուկը «քաջապէս բախեալ ի պատերազմ՝ գարձուցին ի փախուստ և կոտորեցին ի նոցանէ արս չորս հագար և դարձան խաղաղութեամբ և մեծաւ ուրախութեամբ և փոխեցին զսև զգեստս իւրեանց»³⁸: Ստացվում է, որ Վասպուրականը, դառնալով Բյուզանդիայի մի նահանգը, կայսերական գորք չունեւր կամ ունեւր, բայց կայսրը նախընտրում էր մարտի նետել հայկական գործադրությունները, վստահ լինելով, որ նրանք քաջաբար կպաշտպանեն հարազատ երկիրը:

Համառոտ գծերով անդրադառնանք նաև Բյուզանդական կայսրութեան կրոնական քաղաքականութեանը նվաճված Վասպուրականում: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, Սենեքերիմ Արծրունին Վասիլ II-ին զիջեց «թեմաբերդս ՀԲ և դիւղս ՏՆ»: Նույն պատմիչի ասելով, Սենեքերիմը Վասպուրականի հայկական վանքերը, թվով 115, Վասիլին «ոչ ետ, այլ պահեաց իւր աղօթարարս»³⁹: Բյուզանդիան Վասպուրականում, ի հակադիոսրանց, ստեղծեց քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսություններ, որոնց բյուզանդական ցուցակները՝ «Notitia episcopatum» պահպանվել են: Քանի որ Վասպուրականում հունական բնակչություն դոյություն չունեւր, այդ եպիսկոպոսությունների դերը այն էր, ինչ բյուզանդական կառավարութեան մեծ աջակցութեամբ Թրակիայի Փիլիպոպոլիս քաղաքում Արևմուտքի մեծ դոմեստիկոս Գրիգոր Բակուրյանի կառուցած վանքի՝ տեղական բնակչութեան մեջ քաղկեդոնականութեան տարածումը⁴⁰: Հիշյալ Notitia – ներում

36 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 90:

37 Նույն տեղում, էջ 91:

38 Նույն տեղում, էջ 91-92:

39 Նույն տեղում, էջ 49:

40 Н. Марр. Указ. соч., с. 25 и сл. եվ շատ ավելի ընդարձակ՝ В с е в о л о д Н и к о л а е в. Един феодален институт от XI век в нашите земи със специално предназначение. Манастирът на Григориан Бакуриани (Пакуриан) — средище на византийски прозелитизъм между пловдивските армено-павликиани. — Известия на Института за българска история, 1—2, 1951, с. 99—189.

Հանվանե նշված են Վանի, Արճեչի, Ամյուկի, Ոստանի, Մարմետի, Արծկեի, Աղթամարի եպիսկոպոսությունները⁴¹:

Դառնանք Սենեքերիմի գաղթին:

Թովմա Արծրունու Պատմության Անանուն շարունակողի Համաձայն Սենեքերիմը Սերաստիա գնաց 14000 արամբք, «թող ղկանայս և զմանկտիս. և արկան ընդ լծով ծառայութեան Հոռոմոց»⁴²: Արիստակես Լաստիվերտցու ասելով, Սենեքերիմն ստացավ «գքաղաքն Սերաստիա և որ շուրջ նովալ գաւառք»⁴³: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Սերաստիան⁴⁴: Վարդան պատմիչի ասելով «զԱւաստ և յոլով պոաստինս»⁴⁵: Բյուզանդական աղբյուրների համաձայն՝ Սենեքերիմը ստացավ «Սերաստիան, Լարիսան, Արարան և այլ բազում տիրույթներ»⁴⁶:

Սերաստիա քաղաքն ու նահանգը գաղթածների համար ամենևին էլ օտարություն չէին, չըջանր հայաբնակ էր: Դեռ Դիոկլետիանոս կայսեր կողմից քրիստոնյաներին հալածանքների ենթարկվելու ժամանակաշրջանին վերաբերող մի վկայաբանությունից պարզվում է, որ Արավրակա քաղաքի (Եկեղյաց գավառ) գատական գործերն ուղարկվում էին քննության Սերաստիա նստող դատավորին, ասել է՝ Արավրական Սերաստիայի վարչական տարածքի մեջ էր գտնվում: Հիշյալ վկայաբանության մեջ խոսք է լինում Արավրակա քաղաքից սերող և 296 թ. Սերաստիա գատվելու ուղարկված բարձրաստիճան գինավորական գործիչներ Եվստրատիոսի, Օրեստեսի և Եվգենիոսի մասին: Նույն խմբից Արավրակա քաղաքի քահանա Ավքսենտիոսը և ուսմիկ Մարդարիոսը մահապատժի են ենթարկվում իրենց քաղաքում, առաջին երկուսը՝ Սերաստիայում: Վկայաբանության հունարեն բնագրում, որ մեզ է հասել X դարի նշանավոր բյուզանդացի վարքագիր Միմեոն Մետափրաստեսի միջոցով, ասված է, որ տվյալ ժամանակաշրջանում համայն Մեծ Հայքում (ἅπαντα ἡ Μεγάλη Ἀρμενία, վկայաբանության հայերեն թարգմանությունում՝ «ամենայն աշխարհն Հայաստանեայց») և Կապադովկիայում քրիստոնեությունը լայնորեն տարածված էր, որ հավատացյալները չէին ենթարկվում կայսերական հրամաններին՝ զոհ մատուցելու կուռքերին: Սա օտար աղբյուրներում հազվագեպ հիշատակություն է 301 թ. առաջ Հայաստանում քրիստոնեության լայն տարածման մասին, հարց, որին կանդրադառնանք առանձին աշխատությամբ:

41 Hierocles synecdemus et Notitia graeca episcopatum. Ed. G. Parthey, Berolini 1866; H. G e l z e r. Ungedruckte und ungenugend veröffentlichte Texte der Notitia episcopatum. Munchen, 1901; E. H o n i g m a n n. Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071. Bruxelles, 1961, S 191 sqq.; M i c h e l T h i e r r y. Notes de geographie historique sur le Vaspurakan.— Revue des Etudes Byzantines, t. 34, 1976, p. 159—168.

42 Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմություն տան Արծրունեաց. Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 308:

43 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 34:

44 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 49:

45 Վարդան, էջ 125: «Պոաստինը» հունարեն պրոաստիոնն է: Հին հունարենում նշանակել է քաղաքի արվարձան: Միջնադարում կալված էր նշանակում, որ հաճախ հսկայական չափեր էր ունենում: Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին Ծ, բյուզանդական աղբյուրներ գիրք Բ: Կ ո ս տ ա ն դ ի ն Մ ի Ր ա ն ա ծ ի ն. Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1970, էջ 220-221 (այսուհետև՝ Կոստանդին Միրանածին):

46 Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 86:

Շատ կարևոր է նշել, որ վերոհիշյալ Մարգարիտոս իր կնոջ հետ խոսում էր *τῆ Ἀρμενίων διαλεκτῶ* (հայերեն տարբերակում «ի բարբառ հայերեն»), իսկ նահատակների գլխավոր եվստրատիոսի մականունը *τῆ πατρῶα διαλεκτῶ* («ըստ հայրենի բարբառոյ») *Κυρισίκτης* էր, այն է՝ «կիր-տէր իսիկէս – Յուսիկ»⁴⁷:

Սեբաստիան հայկական քաղաք լինելու մասին փաստը հաստատվում է և այն հանգամանքով, որ Արշակ Բ թագավորը և հայ նախարարները Ներսես Մեծին կաթողիկոս նշանակելուց հետո, «ի Սեբաստիա և ի Մելիտինէ և ի Մարտիրոսաց քաղաքին մետրապօլիտս կացուցանէին»⁴⁸:

Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Կառուցումների մասին» գրքում Սեբաստիան (և Նիկոպոլիսը) համարում է «Հայաստանի քաղաքներ»: Նախքան Հուստինիանոս I-ի բարենորոգումները Սեբաստիան Առաջին Հայքի կազմում էր, որը հիշյալ կայսրը իր 31-րդ նովելայով անվանեց Բ Հայք⁴⁹:

Լևոն VI կայսեր (886-912 թթ) օրոք Սեբաստիա բանակաթեմից 1000 հայ գինվորներ մասնակցեցին Կրետեին տիրացած արարների գեմ կազմակերպված նշանավոր արշավանքին (902 թ.): Հայտնի է նաև, թե ովքեր էին նրանց հրամանատարները (5 տուրմարի, 10 զրուևգար և 8 կոմես), անգամ նրանց ստացած ոստիկի ընդհանուր գումարը (մեկ կենտինար, 13 լիտր և 24 դահեկան, ընդամենը՝ 113 լիտր և 24 դահեկան: Մեկ լիտր ոսկին հավասար էր 72 ոսկեդրամի, ուստի՝ 8160 ոսկեդրամ)⁵⁰:

Սեբաստիայի հայկական գործի (979 թ.), քաղաքի և շրջանի այլ քաղաքների հայ եկեղեցիների, հայադավանների հալածանքների մասին վկայում է Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը: Նա գրում է. «Այլ յորժամ էր ի Բաղդադ թագաւորն Վարդ (ապստամբ Վարդաս Սկլերոսը – Հ. Բ.) և խաղաղանայր թագաւորութիւն Վասիլին՝ (կայսր Վասիլ II-ը – Հ. Բ.) կամեցաւ յազգէն Հայոց, որ ընդ իւրով թագաւորութեամբն՝ անցուցանել ի Մակեդոնիա ընդդէմ Բուլղարացն... Եւ կանացի հովիւքն և մետրապօլիտն Սե-

47 Վկայաբանության Սիմեոն Մետափրաստեսի հունարեն բնագիրը՝ Ἀθλιος τῶν ἀγίων μαρτυρῶν Εὐστρατιου, Αὐξεντιου, Εὐγενιου, Μαρδαριου, καὶ Ὀρεστου. Μ 1 - g n e. Patrologia graeca. T. 116. col. 467-506. Հին հայերեն թարգմանությունը՝ Լիակատար վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Աւգերեան, Հ. Թ. Վենետիկ, 1813: «Մարգարիտոսը» (Μαρδαριος), հարկավ. Մարդայր կամ Մարտայր (այսինքն «այր արի») չէ, ինչպես ստուգաբանում է Մ. Ավգերյանը, այլ բյուզանդական աղբյուրներից քաջ հայտնի «Մարդայտը» (Μαρδαίτης), հայացած մարդ էթնոսը (Պիլինոսի menobardi – Naturalis historia VI, 10, որ ն. Ադոնցը սրամտորեն ուղղում է և լրացնում (ar)menomardi. Н. А. Д о н и ц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908, с. 418): եթե Մարգարիտոս «հայրենի բարբառը» հայերենն էր, ապա պարզ է, որ իրոքը հայացած մարդ ցեղի մասին է: Հունարեն – αριος վերջածանցը նույննում է և նույնիմաստ է – αΙτης, –ին, որով Մարգարիտոսը անձնանուն չէ, այլ ցեղանուն և բյուզանդական աղբյուրներում VII դարից հայտնի ցեղանվան հնագույն հիշատակությունն է: Պատմական Հայաստանում «մարդեր» անունը կրող երկու նահանգ կար՝ Մարդաստան և Մարդաղի: Մարգարիտոս ու մարդայտները Մարդաղի նահանգից էին: Նրանց մասին մանրամասն տե՛ս Р а ч Б а р т и - к я н. Разрешение проблемы мардаитов. – «Լրաբեր հաս. դիտ.», 1983, №2, էջ 66-82: Հոգվածի հունարեն թարգմանությունը տե՛ս Χ ρ α τ ε ς Μ. Μ π α ρ τ ι κ ι α ι: Ἡ λυσὴ τοῦ αἰτιγματος τῶν Μαρδαίτων. Βυζαντιον. Ἀφιέρωμα στοῖ Ἀνδρέα Στρατο, τόμος Α, Ἀθῆναι 1986, σελ. 17-39.

48 Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1912, էջ 47-48:

49 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 195, 303:

50 Կոստանդին Միրանասի, էջ 145, 146:

բաստիոյ սկսան նեղել զագգն Հայոց վասն հաւատոյ. և զբռնութիւն ի ձեռն առեալ՝ սկսաւ տանջել զքահանայս վասն հաւատոյ, և զգլխաւոր քահանայսն Սեռաստիոյ քաղաքին երկաթեղէն կապանօք հասուցանէր ի դռնն թագաւորին... Իսկ այլք յաննշան քահանայիցն և երկու եպիսկոպոսունք Սերաստիոյ և Լաոիսոյ, Սիօն և Յովհաննէս, ի ձեռն նոյն մետրապօլիտին ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի... Եւ յայնմ հետէ արգելին զժամաձայն Հայոց ի քաղաքէն Սերաստիոյ»⁵¹:

XI դարի սկզբում Սեռաստիան նույնանուն բանակաթեմի կենտրոնն էր: Եւ Արվելերը նշում է, որ XI դարի դատավոր-պրետորների ցուցակում բացակայում է Սեռաստիայի պրետորը և դա բացատրում է աղբյուրների անբավարարութիւնը: Հարցին հետաքրքիր բացատրութիւն է տալիս Գ. Գ. Լիտավրինը: Նա դրում է, որ Սեռաստիան Սենեքերիմ Արծրունուն տրվելու առնչութիւնում Սեռաստիա բանակաթեմը ժամանակավորապես միացվեց Կապադովկիա բանակաթեմին և դադարեց որպես այդպիսին գոյութիւն ունենալուց⁵²: Սա ավելի հավանական է թվում, հատկապես եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ ըստ Հովհաննէս Սկիլիցեսի, Սենեքերիմը, դալով Սեռաստիա, կայսրից «ստացավ պատրիկի պատվաստիճանը և Կապադովկիայի գորավարի (իմա դուքս-կատեպանի – Հ. Բ.) պաշտոնը»⁵³:

* * *

Արծրունիների թագավորական տան վերածվելը բյուզանդական արիստոկրատական ընտանիքի տեղի ունեցավ 1021 թ. Սենեքերիմ Արծրունու Սեռաստիա կատարած գաղթի հետ միաժամանակ: Բայց Սենեքերիմն ու նրա անմիջական հաջորդները՝ որդիները, Սերաստիայի Հայոց շրջանում շարունակում էին «Հայոց թագավորներ» հորջորջվել: Մատթեոս Ուռհայեցին Սենեքերիմի վերաբերյալ գրում է. «մեռաւ և Սենեքերիմ թագաւորն Հայոց»⁵⁴, որից հետո «հաստատեալ լինէր թագաւորական իշխանութիւնն տանն Հայոց յաւագ որդին իւր ի Դաւիթ»⁵⁵: Մատթեոս Ուռհայեցին սրան էլ է «Հայոց արքա» հորջորջում. «Յայսմ ժամանակի մեռանէր արքայն Դաւիթ որդին Սենեքերիմայ արքային Հայոց, և տայ զիշխանութիւն հայրենեաց իւրոց»⁵⁶ ի յեղբայրն իւր յԱտոմ»⁵⁷:

51 Ա ս ո ղ ի 4, էջ 201–202:

52 H. G l y k a t z i - A h r w e i l e r. Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin aux IX-XI siècles. Athènes-Paris 1960, p. 83-85. "Советы и рассказы" Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, М., 1972, с. 590.

53 Հ ո վ հ ա ն ն Ե ս Ս կ ի լ ի ց Ե ս, էջ 86:

54 Մ ա տ թ Ե ո ս Ու ռ հ ա յ Ե ց ի, էջ 55:

55 Ն ու յ ն տեղում:

56 Աղբյուրները չեն պարզաբանում, թե ինչ էր իրականում իրենից ներկայացնում այդ «իշխանութիւն հայրենեաց իւրոց»-ը: Եթե Սենեքերիմի ստացած պաշտոնն էր, ապա Կապադովկիա բանակաթեմի գորավարինը՝ դուքս-կատեպանի, թեև դա Սենեքերիմի ժառանգների համար, որոնք հիշվում են դեռ 1079 թ., Մանդալե եղբայրների կողմից Գագիկ II-ի սպանութիւն տարին, այնքան էլ հավանական չէ:

57 Մ ա տ թ Ե ո ս Ու ռ հ ա յ Ե ց ի, էջ 65:

Սակայն ըստ բյուզանդական կայսերական գաղափարախոսությունների, աշխարհում կա մեկ թագավոր, նա, ով նստում է Կոստանդնուպոլսի գահին: Աշխարհի մնացած վեհապետներին տրվում են տարբեր անվանումներ, բայց ոչ թագավորի: Վասպուրականի Արծրունի թագավորը գաղթից մեկ գար առաջ անգամ բյուզանդական կառավարությունից համար սոսկ արխոնտ էր՝ իշխան, 908 թվականից սկսած, երբ Վասպուրականը թագավորություն հռչակվեց, Շիրակի Բագրատունիների թագավորի նման՝ նա «արխոնտների արխոնտ» իշխանաց իշխան էր: Հովհաննես Սկիլիցեսը Սենեքերիմ Արծրունուն համարում է արխոնտ⁵⁸, այն դեպքում, երբ Կոստանդին VII Միրանաթին կայսրը 956/957 թթ. ավարտված իր «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում նրա մասին գրում է, թե բյուզանդական կառավարության սլաշտոնական գրությունները առաքվում են «Վասպուրականի, այն է՝ Վասպուրականի իշխանին, որ այժմ արխոնտների արխոնտի (իշխանաց իշխանի) պատիվն է ստացել»⁵⁹: Նկատի ունի Գագիկ Արծրունու կողմից 908 թ. Վասպուրականի թագավորության հռչակման փաստը: Ուստի, Սենեքերիմ Արծրունին և նրա ժառանգները Բյուզանդիայի համար թագավոր չէին: Հովհաննես Սկիլիցեսը, ինչպես տեսանք, պարզ գրում է, որ Սենեքերիմը Սեբաստիա տեղափոխվելով, ստացավ «Կապադովկիայի գորավարի» պաշտոնը, ասել է՝ Կապադովկիա բանակաթեմի դուքսի կամ կատեպանի պաշտոնը⁶⁰:

Բյուզանդիան իր տարածքում երկրորդ թագավոր չէր հանդուրժում⁶¹:

58 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 86:

59 Կ ո ս տ ա ն դ ի ն Մ ի Ր ա ն ա ծ ի ն, էջ 151:

60 Նրա պաշտոնը պիտի նման լիներ մի քանի տասնամյակ անց Գրիգոր Մագիստրոսի վարած սլաշտոնին, որի մասին հիշատակվում է Ասորոց կաթողիկոսին հղած թղթի վերնագրում «Վասպուրականի և Տարոնի գուքս, Արշակունի»: Կեչառիսի 1051 թ. արձանագրության մեջ «Գրիգորո Մագիստրոսին կիտալնտին եւ տուկին Վասպուրականի եւ Տարաւնո Արշակունւոյն եւ Հայկազնոյն» (Վիմական տարեգիր, կազմեաց Կ. Կոստանեանց. Ս.—Պետերբուրգ, 1913, էջ 23): Հիշյալ տիտղոսաշարքը վերջերս հաստատվեց և Մագիստրոսի բյուզանդական արձեճ կնիքների մակագրությամբ. "Κύριε βοήθει τῷ σῶ δουλα Γρηγόριον του Ἀρσακίδου" («Տէր օգնեա ծառային քո Գրիգորոյ Արշակունւոյն».)— В. С. Ш а н д р о в с к а я. Поправки и дополнения к "Каталогу моливдовулов" Б. А. Панченко. — Византийский временник, т. 38, 1977, с. 109). Նաև "Κύριε βοήθει τῷ δουλα σου Γρηγορίω μαγίστρω ἐπι τοῦ κοιτωῖος δουκι Βασπρακασίαι καὶ τοῦ Ταρων τῷ Ἀρσακίδῃ" («Տէր օգնեա ծառային քո Գրիգորոյ մագիստրոսի, կիտոնիտին, գուքսին Վասպուրականի և Տարոնոյ Արշակունւոյն» — W. S e i b e. Ἀρσακίδης /Aršakuni – Armenische Aristokraten in byzantinischen Diensten. Jahrbuch der osterreichischen Byzantinistik, Bd, 44, ANΔΠΑΣ, Herbert Hunger zum 80. Geburtstag, Wien, 1994, S. 350-352: Գրիգոր Մագիստրոսը իր մի այլ թղթում իրեն կոչում է «Վասպուրականի և Տարոնոյ և Մանազկերտի, Արճիչոյ, Բերկրոյ, Միջտգետաց տէր և Մօնումախին (Կոստանդին IX Մոնոմախ կայսեր, 1042-1055 թթ.—Ղ. Բ.) մագիստրոս, վէստ և տուկ» (էջ 213): Հասկանալի է, այդ նահանգների, շրջանների կառավարումը նա գլխավորեց առանձին-առանձին կամ նրանցից երկուսը միասին տարբեր ժամանակներում: Գրիգոր Մագիստրոսը «տուկ» (իմա գուքս) տերմինը մի այլ թղթում ընդունում է ըստ հայոց վաղեմի ավանդության. Տարոնի դքսություն-կատեպանությունը կոչում է «Տարոն աշխարհի բղեխություն» (էջ 48):

61 Մանրամասն տե՛ս Ղ. Բ ա Ր Թ ի կ յ ա ն. Բյուզանդիան և Հայ պետականությունը X—XI դարերում.— «Լրաբեր Հաս. դիտ.», 1996, №1, էջ 17-29: Հայտնի է, որ Արշակ III-ի մահից հետո «ոչ եւս կացուցին Յոյնք ի բաժին իւրեանց թագաւոր... աշխարհին իւրեանց մասին կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս» (Մովսիս Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Հարութիւնեան. Տփղիս, 1913, էջ 316):

Սենեքերիմ Արծրունու ժառանգներ Ատոմն ու Ապուսազլը պարզ չէ ինչքան կառավարեցին իրենց վստահված շրջանները: Նրանք թեև Հիշվում են դեռ Կոստանդին X Դուկաս (1059-1067 թթ.), Ռոմանոս IV Դիոդենեսի (1068-1071 թթ.) և Նիկեփոր III Բոտանիաեսի (1078-1081 թթ.) օրոք, բայց ոչ որպես կառավարիչներ: Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության մեջ նրանց մասին ասված է. «Յայնժամ (1061 թ.) թաղաւորքն⁶² և իշխանքն Հայոց Գագիկ Անեցի և Ատոմ և Ապուսազլ որդիք Անեքարիմայ»⁶³:

Բյուզանդիայում հաստատված Սենեքերիմի որդիներն ու իշխանները հլու հնազանդ չէին ծառայում կայսրությանը: Մատթեոս Ուռհայեցին, բացի Դավթից, շատ հաճախ հիշատակում է Ատոմին և Ապուսազլին, որոնք մատնիչի կողմից ամբաստանվեցին Միքայել IV Պափլաղոնացի (1034-1041 թթ.) կայսեր դեմ ապստամբություն նյութելու մեջ, թե «կամին ապստամբել ի վերայ քո և յարուցանել քեզ վիշտս և հալածանս»⁶⁴: Կայսրը կարդադրեց նրանց Կոստանդնուպոլիս բերել: Ամբաստիա ժամանեց կայսերական գործ նրանց ձերբակալելու: Հայերը Սեբաստիայում այնքան հզոր էին իրենց գղում, որ դեռևս 1016 թ. թուրքմենների դեմ պատերազմի դուրս եկած և 1021 թ. Սենեքերիմի հետ Սեբաստիա դադրած իշխան Շապուհը, դիմելով Ատոմին և Ապուսազլին, ասաց. «Կամի՞ք զի գօրսդ Հոռոմոց ցիր ու ցան ածեմ ընդ երեսս դաշտաց»: «Եւ արար զրահսն

62 1551 և 1553 թթ. արտադրված Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության ձեռագրերում «թագաւորքն»-ի փոխարեն գրված է «թագաւորն», ուստի պարզ չէ, «թագաւոր» է միայն Գագիկ I-ը, թե՛ բոլոր երեքն էլ: 1079 թ. դեպքերը նկարագրելիս պատմիչը նշում է «ամենայն ցեղն Սենեքարիմայ՝ Ատոմ և Ապուսազլ և այլ ամենայն իշխանքն Հայոց» (Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ց ի, էջ 220):

63 Նույն տեղում, էջ 138:

64 Նույն տեղում, էջ 82-83: Կարծես այս դեպքին են վերաբերում XI դարի բյուզանդական հայազգի բարձրաստիճան դործչի՝ Կեկավմենոսի հետևյալ խոսքերը, որոնց հանգիստում ենք նրա նշանավոր աշխատության մեջ. «Եթե պատահի սեփական երկրում բերգեր (ամրացված քաղաքներ – Հ. Բ.) ունենաս կամ գյուղեր, դրանց տոպարխը լինես կամ էքսուսիաստեսը, քեզ չմոլորեցնեն գանձերը կամ պաշտոնները, կայսրերի մեծ խոստումները և հանկարծ երկիրդ տաս կայսեր, փոխարենը ստանալու համար դրամ ու կալվածներ՝ թեկուզ տվածիդ քառասպատիկը: Պահպանիր քո երկիրը թեկուզև փոքրիկ ու չնչին, քանզի նախընտրելի է կայսեր ինքնիշխան բարեկամը լինել, քան ստրուկն ու հպատակը: Դու կայսեր և բոլորի մոտ այնքան ժամանակ հարգանք, սլատիվ, գովք ու փառք կվայելես, քանի դու, երեխաները քո ու նրանց երեխաները երկրիդ տերն եք: Եթե զրկվես քո երկրից, տապալվես իշխանությունիցդ, ճիշտ է, սկզբնական շրջանում պիտի վայելես կայսեր սերը, բայց քիչ անց նա քեզ պիտի արհամարհի, նա քեզ բանի տեղ չի դնելու և այն ժամանակ պիտի համոզվես, որ ստրուկ ես և ոչ բարեկամ: Այն ժամանակ քո ստորագրյալն անգամ քեզ համար պիտի սարսափելի դառնա, եթե նրան նեղացնես, կգնա կայսեր մոտ և քեզ կամբաստանի, որ իբր նրա գեմ դավ ես նյութում: ... Բացառված չէ, որ կայսրն իմանա, որ քո դեմ ներկայացված մեղադրանքները անհիմն են, սակայն քեզ չնորհածը ետ առնելու համար և իր խոստացածը չկատարելու համար անտես կանի արգարությունը»: (Հատվածի հայերեն թարգմանությունը՝ Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ XXIII-XXIV: Ավելորդ չէ նշել, որ Կեկավմենոսի պապը Մեծ Հայքի Τοβιον, var. Τιβιον (Տովիոն, Տիվիոն, Տիվինոն) բերդին մոտիկ գտնվող շրջանի տոպարխն էր: Բերդի տեղագրության մասին արտահայտված բազմաթիվ կարծիքները տե՛ս «Советы и рассказы Кекавмена», с. 410-414. Հովհաննես Սկիլիցեսը «Անիի տոպարխ» է անվանում Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունուն, իսկ նրա եղբորը՝ Աշոտին՝ «Մեծ Հայքի էքսուսիարխ» (նույն տեղում, էջ 108, 146): Հովհաննես – Աշոտ ընդհարման առթիվ Աշոտը դարձավ «գրուց աշխարհին թագաւոր ամենայն տանն Հայոց և Յովհաննէս ... թագաւոր ի քաղաքն յԱնի» (Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ց ի, էջ 10):

եօթն կրկնակի և զարկանէր թրով ի վերայ և ի վայր հեղոյր մանր գերկաթն»⁶⁵:

Այդպես անհնազանդ էին Ատոմն ու Ապուսահլը բյուզանդական իշխանությունների հանդեպ անգամ Ռոմանոս IV Դիոգենես կայսեր իշխանության օրոք և վերջինս այդ պատճառով «ընկէց յերեսաց զորդիք թաղաւորացն»⁶⁶ Հայոց գԱտոմ և գԱպուսահլ»⁶⁷:

Հակառակ Սենեքերիմի որդիների այդպիսի բուռն գործունեության, նրանց մասին աղբյուրների համեմատաբար հարուստ տեղեկություններին, բյուզանդական աղբյուրներում նրանք հայտնի չեն: Հայտնի են իշխանավորներ, որոնք «Սենեքերիմյաններ» են կոչվում (Σεναχερείμ), անկասկած պատկանում են Սենեքերիմ Արծրունու ընտանիքին կամ սերում են նրանից: Որպես կանոն ազգանունը հայտնի է «Սենեքերիմ» ձևով: Ալեքսիոս Ա կայսեր (1081–1118 թթ.) «մտերիմն» է համարվում Թեոդորոս Սենեքերիմը, որը կայսեր հրամանով վանքերին հող էր բաժանում⁶⁸: XI–XII դդ. թվագրվող իր արճճե կնիքով հայտնի է մայրապետ Զոյե Սենեքերիմը⁶⁹: Նիկեոսա իստիտուտը հիշում է ոմն զորահրամանատար Սենեքերիմի (հայտնի չէ, անուն է, թե մականուն): Նրա գլխավորած զորամասը գտնվում էր Մակեդոնիայի Քսանթե քաղաքում⁷⁰: Նա կամ նրա համանուն մի Սենեքերիմ 1024 թ. էպիրոսի Նիկոպոլիս քաղաքի կառավարիչն էր⁷¹: Վերջապես առկա է Սինաքեր անունը կրող մի կնիք, որի տիրոջը Ա. Կաթղանը ենթադրաբար Սենեքերիմյան է համարում⁷²:

Սենեքերիմի հետ իր տիրույթները Բյուզանդիային զիջեց Յահյա Անտիոքացու կողմից իբն ալ-Դայրանի կոչվածը: Փոխարենը նա ստացավ «լայնատարած կալվածներ, բազում դրամ և բարձր տիտղոսներ»⁷³: Իբն ալ-Դայրանին նույնացվում է Վասպուրականի Անձևացիք գավառի «թագավոր» Դերենիկի հետ: Է. Հոնիգմանը նրան համարում է Սենեքերիմի եղբորորդի⁷⁴: Վ. Ռոգենը՝ Սենեքերիմի եղբայրը⁷⁵: Վարդան պատմիչի ա-

65 Մ ա տ թ ե ո ս Ու լ ո հ ա յ ե ց ի, էջ 82-83:

66 Այդպես է բնագրում: Ատոմն ու Ապուսահլը, ինչպես և Դավիթն ու Կոստանդինը, եղբայրներ էին, մեկ հոր՝ Սենեքերիմի որդիները: Տե՛ս Մ ա տ թ ե ո ս Ու լ ո հ ա յ ե ց ի, էջ 55:

67 Նույն տեղում, էջ 198:

68 К а ж д а н. Армяне, с. 35.

69 Նույն տեղում:

70 Նույն տեղում, էջ 36:

71 Նույն տեղում:

72 Նույն տեղում: XIII դ. հիշվում է Միքայել Սենեքերիմը (Μιχαήλ Σεναχερείμ), գիտնական և հոետոր Թեոդորոս II Լասկարիսի արքունիքում: Միքայել VIII Պալեոլոգոսի թագավորության ժամանակ (1259-1282 թթ.) ստացավ մեսաղոնի և պրոտասեկրետի պաշտոնները: Զեռագիր վիճակում են գտնվում Հոմերոսի պոեմներին նրա նվիրած մեկնությունները: Լույս են տեսել սոսկ առանձին հատվածներ “Ελληνικά” հանդեսում (հ. 35, 1984, էջ 151-156): Նրա մասին՝ С. N. С о n s t a n t i n i d e s. Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries. Nicosia, 1982, p. 19: եվ Անդրոնիկոս II Անգելոսի (1282-1328 թթ.) իշխանության օրոք պինկոնեսի (կայսեր մատուցակի, սեղանագետի) պաշտոնը վարած Անգելոս Սենեքերիմը:

73 Император Василий Болгаробойца. Извлечения из Летописи Яхьи Антиохийского. Издал, перевел и объяснил В. Р. Розен. Приложение к XLIV тому “Записок” Императорской Академии наук, СПб., 1883, №1, с. 62.

74 E. H o n i g m a n n. Die Ostgrenze, S. 168.

75 И м п е р а т о р В а с и л и й, с. 374, прим. 376.

սելով նա Սենեքերիմի եղբորորդին էր⁷⁶: Բյուզանդիայում նրա գործունեությունը մասին ազբյուրներում տեղեկություններ չկան:

Սենեքերիմի հետ Բյուզանդիա տեղափոխվեց և վերևում հիշված Վասպուրականի ինչիկ իշխանի Հասան որդու որդի Ապղարիպ Արծրունին: Մատթեոս Ուռհայեցին նրան Տարսոնի կառավարիչ է համարում, որի մոտ խնամություն հարցով գնաց Գագիկ II-ը. «Գագիկ արքայ Հայոց վառեալ զգունդ զօրաց իւրոց և գնաց էջ ի Տարսոն քաղաքն առ Ապղարիպն իշխանն Հայոց որդւոյ Հասանայ որդւոյ ինչկայ իւրին առն քաջի ի Վասպուրական գաւառէ»⁷⁷: Վարդանի սելով, ինչիկի որդի Վասպուրականի իշխան Ապղարիպը «ընդ ձեռամբ ունէր զՍիս, զԱտանայ, զՊապանոն և զԼամբրոն»⁷⁸:

Սենեքերիմ Արծրունու տոհմից բացի Բյուզանդիայում աչքի ընկան Վասպուրականից դաղթած վասպուրականցի իշխանական այլ ընտանիքների ներկայացուցիչներ ևս: Վերևում խոսք եղավ վասպուրականցի իշխան ինչիկի ու նրա որդիներ Հասանի և Ճնճղուկի մասին: Ահա այս Ճնճղուկը բյուզանդական ծառայության մեջ վասպուրականցի հայերի հենց Ճնճղուկ տոհմանունը կրող արիստոկրատական ընտանիքի սկիզբը դրեց: Ինչպե՞ս է այդ տոհմանունը արձանագրված բյուզանդական աղբյուրներում: Հարցն այն է, որ խնդրո առարկա տոհմանունը չի կարող հունարենով ճշգրիտ արտահայտվել: Հունարենը չունի «ճ» հնչյունը, հետևաբար և տառը, հույներ ոչ մի կերպ չի կարող այն արտասանել (ասենք, որ անգամ արևմտահայը չի կարող այն արտասանել, նրա համար այն «ջ» է հնչում), հույներ չի կարող արտասանել և «չ» հնչյունը, հետևաբար չունի և համապատասխան տառը: Ուստի հունարենում և «ճ»-ն, և «չ»-ն արտասանվում են «ց»: Բայց քանի որ հունարեն այբուբենում գոյություն չունի և «ց» տառը, այն արտահայտվում է «ՏՇ»-ով, որ միացյալ «ց» է արտասանվում և ոչ «աղ»: Հայերենում «ճնճղուկը» արտասանվում է «ճընճըղուկ», հունարենում չկա և այդ «ը» հնչյունը, ուստի այն արտահայտվում է որևէ ձայնավորով «լ» «ղ» (ի) կամ «օս» (ու): Միջնադարում հայերեն «ղ»-ն արտասանվում էր «լ» (հմմա. Ἀλέξανδρος – Աղեքսանդր, Πλάτων – Պլատոն, Ὀλυμπος – Ողիմպոս և այլն): Ուստի Ճնճղուկը – Ճընճըղուկը հունարենում պիտի դառնար և դարձավ Τζιντζουλουκης կամ Γζιντζιλουκης Յինցիլուկ կամ Յինցուլուկ⁷⁹: Օտարագրի բյուզանդագետները հայերեն լեզվին և ձայնաբանությանն անտեղյակ, մեր հայերիս համար միանգամայն պարզ ու հասկանալի հայկական տոհմանունները ստուգաբանելիս և բացատրելիս, ստիպված են հավատալ հունարեն տեքստերի գրությունը: Հավանաբար դրանից ելնելով ուղիղաբանցի բյուզանդագետ Մուսնուն բյուզանդական աղբյուրների Τζιντζουλουκης-ը ստուգաբանում է ... լատիներեն՝ «quinque lupi», ասել է՝ «հինգ գայլ»⁸⁰: Ստաց-

76 Վ ա ռ դ ա ն, էջ 125:

77 Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ե ջ ի, էջ 219:

78 Վ ա ռ դ ա ն, էջ 141:

79 Հունարենը չունի և «չ» հնչյունը (և տառը), որով հայկական Ձմչիկ անունը բյուզանդական աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես Τζιμισκης – Յիմիսիկ:

80 G. M u r n u. L'origine des Comnènes. Bulletin de la Section Historique de l'Academie Roumaine, X (1924), p. 25.

վում է, որ Վասպուրականի ինչպիսիք իր մի որդուն ինչպես է անվանել, մյուսին՝ Հասան, իսկ երրորդին՝ լատիններեն ... Հինգ գայլ: Հավանաբար Սասնա Մուրի անուն ասմունքողն էլ իմացել է լատիններեն և Սասունցի Դավթի մի եղբորը անվանել ծննդափոքրիկ⁸¹:

Մուսնուի այս տարօրինակ ստուգաբանությունից ելնելով է, որ Ա. Կաթանը ծննդունկներին զետեղել է իր մենագրության 3-րդ գլխում, որը, ինչպես նշվեց, վերնագրված է «Ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքներ»⁸²:

Ծննդունկների ընտանիքից հայտնի են Կոսմաս Ծննդունկ (Κοσμάς Τζιντζιλουκίος)⁸³ անունով մի վանական, որին Միքայել IV Պափլագոնացի կայսրը (1034-1041 թթ.) վանական ձեռնադրեց, երբ վերջինս, ծանր հիվանդությունից հյուսված, հրաժարվեց գահից⁸⁴: Կոսմաս Ծննդունկը շատ մտերիմ էր նաև Կոստանդին IX Մոնոմախի հետ: Վերջինս 1046 թ. նրան Սուրբ Լեոն (Աթոս) ուղարկեց, ուր նա 180 այլ վանահայրերի և վանականների հետ կազմեց վանական այդ համալիրի «Կանոնադրությունը» (հայտնի որպես «Երկրորդ կանոնադրություն»), որը գործեց երեքուկես դար: Վատիկանի ձեռագրերի հավաքածուում պահվում է նրա մի անտիպ երկը՝ «Ութ λογισμός – ների (բանականությունների, դատողությունների) διάγνωσις – ի (իմացություն) մասին»: Հայտնի է հիշյալ վանականի արձձե կնիքը:

Բուլղարիայի Սիլիստրա քաղաքում հայտնաբերված իր արձձե կնիքով հայտնի է և Լևոն Ծննդունկը: Կնիքի մակագրությունն է. «Κυριε βοήθει Λέοντι τῷ Τζιντζιλουκίῳ» («Տէր օգնեա Լեւոն Ծննդունկին»)⁸⁵:

Ծագումով վասպուրականցի ծննդունկների ընտանիքից Բյուզանդիայում հայտնի էր նաև Անդրոնիկոս Ծննդունկը (Ἀνδρόνικος ὁ Τζιντζουλουκίος)⁸⁶: Խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ նա դիմադրեց քաղաքը պաշարած Սիկիլիայի նորմանների պարագլուխ Տանկրեդին և ի վերջո ստիպված եղավ քաղաքը հանձնել նրան (1102 թ.)⁸⁷:

Բյուզանդական պատմիչ Նիկետաս Խոնիատեսը հիշատակում է կայսերական խարտուղար⁸⁸ Վասիլ Ծննդունկին (τον χαρτουλάριον Βασίλειον τὸν Τζιντζιλουκίην), որ Մանուիլ I Կոմենենոսի կայսր հռչակվե-

81 N. A d o n t z. Les fonds historiques de l'épopée byzantine Digenis Akritas. Etudes Armeno-byzantines, Lisbonne, 1965, p. 29, 35.

82 К а ж д а н. Армяне, с. 107 и сл.

83 Զեռագրերում հանգիպում են Τζιντζουλουκίος և Τζουιτζουλουκίος գրությունները:

84 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 131:

85 И в а н Ы о р д а н о в. Неиздадени византийски оловни печати от Силистра. – Известия на Народния музей във Варна, кн. 19, с. 105–106.

86 A n n e C o m n è n e. Aléxiade, t. III, p. 34.

87 Նույն տեղում, էջ 36:

88 Հայերեն «քարտուղար» բառը հենց այս խարտուղարն է, որ Բյուզանդիայում գործում էր VIII–XI դարերում: Կային տարբեր կատեգորիաների խարտուղարներ, որոնք սոսկ գրասենյակային աշխատողներ չէին, այլև, ոչ հազվադեպ, բանակում և նավատորմում հրամանատարական պաշտոններ էին վարում: Տե՛ս К а ж д а н. Армяне, с. 108: Նույնք մասին նաև N. O i k o n o m i d è s. Les Lists de Présence byzantine des IXe et Xe siècles. Paris, 1972, p. 313.

լու առթիվ (1143 թ.) Մեծ դոմեստիկոս Հովհաննես Աքսուխի հետ Կոստանդնուպոլիս ուղարկվեց՝ կայսեր քաղաք մանելու և դրա հետ կապված հանդիսությունները կազմակերպելու համար⁸⁹: Այս Վասիլ ձնճղուկին Մանուիլ կայսրը 1154/1155 թ. ձմռանը ուղարկեց Բոսնիա, բնիկների ապստամբությունը ճնշելու: Այս դեպքում Նիկետաս Խոնիատեսը խարտուլար Վասիլին անվանում է ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ (գորավար)⁹⁰:

Վասիլ խարտուլար անունով անձնավորություն հիշատակվում է և 1163 թ. մի փաստաթղթում, և Վասիլ պրոտոսպաթար՝ արճճե իր կնիքով հայտնի: Հետազոտողները սրանց նույնացնում են Նիկետաս Խոնիատեսի հիշատակած խարտուլար Վասիլ ձնճղուկի հետ: Ա. Կաթղանը այդ նույնացումը անհավանական է համարում⁹¹: 1163 թ. խարտուլար Վասիլը Սերբիայի ἀναγραφεύς-ն էր, հավանաբար Կոստանդնուպոլիսից նահանգներն ուղարկվող անձ, որ տնօրինում էր կազաստրը, որի հիման վրա էլ հարկերն էին գանձվում⁹²:

Վերջապես իր արճճե կնիքով է հայտնի ոմն Գրիգոր ձնճղուկ, վանական և «պոռոտոս» («առաջին», Աթոսի վանական համալիրի բոլոր վանքերի տվյալ տարում գլխավորողը): Վ. Լորանը կնիքը թվագրում է XI-XII դդ.⁹³:

Նշենք, որ հիշատակված այս ութ ձնճղուկներից Հրաչյա Աճառյանին միայն երկուսն են հայտնի՝ Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակած ձնճղուկը՝ Խաչիկ իշխանի որդին, և Լավոդիկիայի կառավարիչ Անդրոնիկոս ձնճղուկը (Ղ. Ալիշանի միջնորդությունը, Միսուլան, էջ 47 ա):

Հաջորդ վասպուրականցիները Բյուզանդական կայսրության մեջ հենց «Վասպուրականցի» տոհմանունը կրողներն են, հունարեն բնագրերում՝ Βασπρακανῖται: Սրանք էլ, ըստ Ա. Կաթղանի «ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքների» թվին են պատկանում: «Անվան ստուգաբանությունը, - գրում է նա, - թափանցիկ է՝ Վասպուրականի՝ Հայաստանի հարավային նահանգներից մեկի, բնիկներ, նահանգի, որ մոտավորապես 1021 թ. դարձավ բյուզանդական բանակաթեմ: Արա հիման վրա, - հարց է տալիս Կաթղանը, - հնարավոր է Վասպուրականցիներին ծագումով հայ համարել»⁹⁴:

89 Nicetae Choniatae Historiae, recensuit Ioannes Aloysius van Dieten, Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 48.

90 Նույն տեղում, էջ 101-102:

• 91 К а ж д а н. Армяне, с. 108.

92 История Византии в трех томах, т. 2, М., 1967, с. 161-162. Н. П. Л и х а ч е в. Молибдовулы греческого Востока. М., 1991, с. 145-146. Հայագրի ալլ αναγραφείς - ների (Անդրոնիկոս Սկլերոս, Միքայել Սկլերոս) մասին տե՛ս W e r n e r S e i b t. Die Skleroi... S. 97-102.

93 К а ж д а н. Армяне, с. 108.

94 Նույն տեղում, էջ 106: Իր ավելի ուշ հրատարակած մի հոդվածում «Վասպուրականցիներն» արդեն «հավանաբար հայկական ընտանիք» են («Armenian family»), բայց հեղինակը անհրաժեշտ է համարում ցույց տալ, որ այդ ընտանիքի մասին տեղեկությունները «ծայր աստիճան անորոշ են» («is extremely vague»): A. K a z h d a n. The Armenians in the byzantine ruling class predominantly in the Ninth through Twelfth Centuries.- In: T. S a m u e l i a n and M. S t o n e eds. Medieval Armenian Culture. (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 6, Chico CA 1983, p. 449.

Վասպուրականցիները բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակվում են XI դարի երկրորդ կեսից: Մեզ համար անմատչելի աղբյուրների հիման վրա Ա. Կաթղանը թվարկում է հետևյալ վասպուրականցիներին. Լևոն Վասպուրականցի, խոշոր հողատեր Թեսագոնիկեի շրջանում: Նիկեփոր III Բոտանիատես կայսրը (1078–1081 թթ.) նրան մի ավան շնորհեց, բայց երբ Լևոնը հարեց խռովարար Պունդեսին, Ալեքսիոս I կայսրը (1081–1118 թթ.) նրանից, հավանաբար 1083 թ., այն խլեց և տվեց ուրիշի:

Երկրորդ մեզ հայտնի Վասպուրականցին, Քրիստափորը, ուներ պրոտոպրոտեզորոսի բարձր աստիճանը և հայտնի է XI–XII դդ. թվագրվող իր արճճե կնիքով: Ելնելով կնիքի վրա ս. Թեոդորոսի (զինվորական սրբի) պատկերից, Կաթղանը հավանական է համարում, որ Քրիստափորը զինվորական էր, թեև տյո բանը պնդել չի փորձում:

Վերջապես երրորդ հայտնի Վասպուրականցին՝ Կոստանդինը, նույնպես պրոտոպրոտեզորոս, ևս հայտնի է իր արճճե կնիքով, որը Գ. Շլումբերթեն թվագրում է XI – XII դդ.: Ա. Կաթղանը, նկատի առնելով նրա տիտղոսը, ավելի հավանական է համարում XI դարը⁹⁵:

Մինչև այժմ խոսքը վերաբերում էր ընդհանրապես վասպուրականցիներին, բայց ունենք նաև փաստեր Վասպուրականի որոշակի քաղաքից սերող և Բյուզանդական կայսրության մեջ ծառայող անձնավորությունների մասին: Վերևում նշեցինք նշանավոր զորավար և քաղաքական դործիչ, Արևմուտքի մեծ դոմեստիկոս, ազգությամբ հայ, դավանանքով քաղկեդոնիկ-վրացադավան («իրեր») Գրիգոր Բակուրյանին: Փիլիսոպոլսում իր կառուցած վանքի երեք լեզվով (հունարեն, հայերեն, վրացերեն) կազմած Կանոնագրության (1083 թ.) գլխակարգության 30-րդ դիստում նա հիշում է վանքի առաջին վանահայր Գրիգորին, որը մեծ դեր է խաղացել վանքի կառուցման գործում: Նրան նա անվանում է Գրիգոր Βανυός – Վանեցի: Գրիգոր Բակուրյանը հոգ է տարել, որ վերջինիս մահից հետո անգամ նրան պատվել՝ Գրիգոր Աստվածաբանի տոնի օրը նրա հոգեհանգիստը կատարել⁹⁶:

Վերջում կանգ առնենք բյուզանդական արխիտոկրատական մի րնտանիքի վրա, որի ոչ միայն ծագման վայրն էր հայտնի, այլև նրա ազգային պատկանելությունը: Բնականաբար, նա տեղ չի գտել Ա. Կաթղանի վերևում բազմիցս հիշված աշխատության մեջ: Խոսքը վերաբերում է Մոնաստերիոտեսներին (Μοναστηριώτης)⁹⁷: Այս մականունը կրող առաջին ինձ հայտնի անձնավորությունը հանգես է դալիս Նիկեփոր Փոկաս հայազգի կայսեր (963-969 թթ.) օրոք: 965 թ. Նիկեփորի երկրորդ արշավանքին դեսպի Կիլիկիա, կայսրը պաշարեց և զրավեց Մուսուլեստիան (Մսիսը),

95 К а ж д а н. Армяне, с. 106 – 107.

96 Турicon Gregorii Pacuriani, ed S. Kauchschischwili. – Georgica, t. V, Thbilisi, 1963. Վանքի կառուցումից հարյուր ասարի անց նույն վանքի վանահայր էր մի ուրիշ հայ Հովհաննես Աթմացի («Ατμάνας»), Ակնի շրջանի Աթմա հայ-հոռոմ գյուղից: Sб'ս Р. М. Б а р т и к я н. О связях монастыря Григория Пакуриана с Арменией. – «Լրաբեր Հաս. գիտ.», 1988, № 6:

97 Նրանք մասին անս Ա. Կաթղանի մի այլ աշխատության մեջ. А. П. К а ж д а н. Социальный состав господствующего класса Византии в XI-XII вв., М., 1974.

իսկ կայսեր եղբայր Լևոնը պաշարում էր Տարսոնը: Արշավանքին մասնակից զորահրամանատարներից մեկն էր ահա հիշյալ Մոնաստերիոտեսը, որ մարտում սպանվեց⁹¹:

XI-XII գաբերում հիշվում են Մոնաստերիոտես մականունը կրող չորս անձնավորություններ. նրանք ունեին բարձր տիտղոսներ՝ վեստարիս, պրոտոկոլորոպալատ⁹²: Դատավոր (κριτης τοῦ βήλου) Լևոն Մոնաստերիոտեսը հիշվում է երկու այլ դատավորների հետ, որոնցից մեկը Դեմետրիոս Թոռնիկն էր: Նրանք փորձեցին պաշտպանել Ալեքսիոս II Կոմնենոս կայսեր (1180-1183 թթ.) մորը՝ Մարիա-Քսենեին, երբ դահի հավակնորդ Անդրոնիկոս Կոմնենոսն ուզում էր նրան պալատից վռնել: Կոստանդնուպոլսի ամբոխը Անդրոնիկոսի դրդմամբ քիչ էր մնացել նրանց կոտորեք¹⁰⁰: Հետագայում Լևոն Մոնաստերիոտեսը դարձավ Անդրոնիկոսի խորհրդակալն ու «բերանը սենատում»¹⁰¹: 1168 թ. կազմված մի վանքի կանոնադրության տակ ստորագրողներից մեկը դատավոր Լևոն Մոնաստերիոտեսն էր¹⁰²: Դեռ որպես դատավոր նա հիշվում է Իսաակիոս II Անդելոսի թագավորության ժամանակ (1185-1195 թթ.)¹⁰³: Հայտնի է նաև Եփեսոսի եպիսկոպոս Մոնաստերիոտեսը¹⁰⁴:

Մոնաստերիոտեսներից ամենանշանավորը Հովհաննես Մոնաստերիոտեսն էր, որին կայսրությունը նշանակեց Հայաստանի (իմա՝ Մեծ Հայքի) և Իբերիայի՝ (Տայքի հողերից, Դավիթ կուրաղապատի իշխանության տարածքի վրա կազմավորված Իբերիայի բանակաթեմի) կատեպան: Անիի հնադրական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է նրա 1059 թվակիր հուշարձան արձանագրությունը, որտեղ նա գրում է Անի քաղաքի (պարիսպների¹⁰⁵) վերանորոգման մասին: Նա արձանագրության մեջ հիշվում է որպես Ἰωάννης βεστάρχης κατεπάνω Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας Μοναστηριώτης («Հովհաննես վեստարիս Հայաստանի և Իբերիայի կատեպան Մոնաստերիոտես»)՝ նա հիշվում է նաև Հովհաննես Կլիմաքոսի «Սանդուղք աստուածային ելից» երկը Եվստաթիոս Բոյիլասի համար 1059 թ. արտադրած դրիչ, վանական Թեոդուլոսի հիշատակարանում որպես «Հովհաննես Մոնաստերիոտես Իբերիայի (կատեպան)» (Ἰωάννης Μοναστηριώτης) Ἰβηρί(ας)¹⁰⁶:

Արդ, ինչն է պատճառը, որ մենք Մոնաստերիոտեսներին հայ ենք համարում և գտնում, որ նրանք առնչություն ունեն Վասպուրականի հետ:

98 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 20:

99 К а ж д а н. Социальный состав..., с. 107, 113, 147.

100 Nic. Chon., էջ 265-266: Հմմտ. К. В а р ζ о с. Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμ. Α, Θεσσαλονίκη, 1984, σελ. 555-556.

101 Nic. Chon., p. 312-313. К. В а р ζ о с. նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 597-598:

102 А. Д м и т р и е в с к и й. Типка, I, 715.

103 Nic. Chon., p. 373.

104 Byzantinische Zeitschrift, VI, 396.

105 В. Н. Б е н е ш е в и ч. Три Анийские надписи из эпохи византийского владычества, Пг., 1921, с. 19.

106 P. L e m e r l e. Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris, 1977, p. 39.

Հունարեն *μοναστήριον* (մոնաստերիոն) բառը նշանակում է «վանք» «մենաստան», հետևաբար Մոնաստերիոտես¹⁰⁷ նշանակում է «վանքացի», «մենաստանցի»: Բայց ո՞ր վանքի, ո՞ր մենաստանի: Բյուզանդիայում հազարավոր վանքեր կային, հիշյալ ընտանիքի անունը կոնկրետ ո՞ր մեկից է ծագում: Դա նույնն է, եթե ասենք «եկեղեցացի», «տաճարացի», «քաղաքացի», առանց նշելու ո՞ր եկեղեցուց, ո՞ր տաճարից «քաղաքից»: Բյուզանդիայում կան արիստոկրատական ընտանիքներ, որոնց մականունը կապված է վանքի հետ, բայց կոնկրետ տրվում է այդ վանքի անունը: Օրինակ, Հաղիողախարիտների, Տրիսագիողախարիտների ընտանիքի անունը կապված է սուրբ Ջաքարիայի վանքի կամ այդ վանքի անունը կրող տեղանվան հետ, Կատաֆլորոն մականունը՝ սուրբ Ֆլորոսի վանքի անվան հետ, Մունդանոսներինը՝ Կյուզլիկոսի շրջանում գտնվող Մունդանոսի վանքի¹⁰⁸: Հայերենում ունենք Հովհան Մայրավանեցի, Մխիթար Այրիվանեցի և այլն: Մոնաստերիոտեսները թերևս կապ ունեն չեն կապված գտնվող Մոնաստիր տեղանվան հետ: Բայց անտիկ շրջանում նրա տեղում Հերակլիա քաղաքն էր, որ բյուզանդական շրջանում դրավվեց բուլղարների կողմից և կոչվեց Բիտոլիա: Քաղաքը Մանաստեր կոչեցին թուրքերը, հետևաբար X դարում, երբ հիշվում է առաջին Մոնաստերիոտեսը, նա էլ կարող կրել մի քաղաքի անուն, որ թուրքերն են դրել, բնական է XV դարից ոչ առաջ:

Ուստի ստիպված ենք գնալ շատ հեռուն: Ուրարտուի մայրաքաղաքի անունը Բիայնա էր: Թե ինչ է դա նշանակում, հայտնի չէ: Ժամանակի ընթացքում այն կոչվեց Վան, անուն, որ, բնական է, բխում է Բիայնա տեղանունից: Ժողովրդական ստուգաբանությունը վանը «վանք» է նշանակում: Վանք բառի հոգնականացուցիչ «ք»-ն ածանցյալ բառերում ընկնում է. ունենք «վանահայր», «վանական», «վանակից», «վաներէց»: Անգամ Հայկազյան բառերի հեղինակները, անգիտանալով Բիայնայի գոյությունը, դրում են «Վան, որպէս վանք (լծ. և Աւան, յորմէ և Վան քաղաք», հատոր Բ, էջ 781): Պարզ է, որ Մոնաստերիոտեսը հունարեն թարգմանությունն է հայերեն «վանեցիի»: Չէ՞ որ ունենք և «չթարգմանված» Գրիգոր Բակուրյանի կանոնադրության Վանինոս-Վանեցին: Հարցն այլ է: Բոլոր Մոնաստերիոտեսները արդյո՞ք նույն ընտանիքին են պատկանում, թե կան այդպիսիք, որ պարզապես վանեցի են, կապ չունեն այդ մականվամբ որոշակի ընտանիքի հետ: Դա կարող է առանձին հետազոտություն:

Մենք հավանությունը չունենք պնդելու, թե ներկայացրել ենք XI-XII դդ. Բյուզանդիայում դրոժած բոլոր վասպուրականցիներին: Սույն հոդվածը թող համարվի այդ ուղղությունը կատարված մի փոքր փորձ:

107 Եթե հայերենը ծննդյան, ծագման, սերման, բնակության վայր ցույց տվող ածանցը -ցի (ացի, եցի) է, հունարենը ավելի հարուստ է. -ոտես (Անիոտես, Մոնաստերիոտես), -իտես (Վասպուրականիտես, Տարոնիտես), -ենոս (Դայասենոս, Կանձակենոս), -ատես (Նոնիատես), -ինոս (Վանինոս, Ալեքսանդրինոս), -եոս (Մխիթիլինեոս, Կորոնեոս) և շատ ուրիշներ:

108 К а ж д а н. Социальный состав..., с. 159, 190 – 191.

ВАСПУРАКАНЦЫ НА СЛУЖБЕ ВИЗАНТИЙСКОЙ
ИМПЕРИИ В XI – XII ВЕКАХ

ՐԱՇ ԲԱՐՏԻԿՅԱՆ

Р е з ю м е

Со второй половины IX в., одновременно с ослаблением Арабского халифата, Византия начинает завоевывать армянские территории, утраченные ею еще в начале VIII в. В 1021г. "мирным путем" переходит в пределы империи Васпуракан. Его последний царь – Сенекерим-Арцруни – получает взамен город Севастию (центр II Армении Юстиниана I) с округой и вместе с семьей, своей знатью и множеством народа переходит в Византию. В дальнейшем отдельные члены его семьи, представители его знати поступают на службу в империи. Известны представители семьи Сенахеримов, т. е. лица, непосредственно связанные с семейством Сенекерима Арцруни, Цинцилуков (арм. *ծնծղուկ* – воробей), от имени Цинцилука, сына васпураканского князя Хачика, Васпураканитов (т. е. васпураканцев) и Монастириотов, фамильное имя которых есть ничто иное, как греческий перевод "Ванеци", т. е. "по происхождению из города Вана", столицы Васпуракана. Топоним "Ван", происходящий от Биайны, названия государства Урарту (Ванского царства), в дальнейшем – вплоть до конца XIX в. воспринималось армянами как армянское слово, означающее "монастырь".

VASPOURAKANIANS AT THE SERVICE OF THE BYZANTINE EMPIRE
IN THE 11–12th CENTURIES

HRACH BARTIKYAN

S u m m a r y

Since the second half of IX century, along with the weakening of the Arab caliphate, Byzantium started to conquer Armenian territories, which it had lost as far back as at the beginning of VIII century. In 1021 Vaspourakan "peacefully" passed into the frontiers of the Byzantine Empire. The last king of Vaspourakan – Senekerim Artsrouni, got in exchange the Sebasteia city (the center of the II Armenia of Justinian I) with neighbourhood and with his family, nobility, a great many of people passed to Byzantium. Later on, some members of his family, representatives of his nobility went to service in the empire. We know about the representatives of the **Senakherims'** family, i. e. persons, who were directly related to the family of Senekerim Artsrouni, the **Tsintsilouks**, who take their family name from name of Tsintslouk, son of the Vaspourakanian prince Khachik (Armenian word *ծնծղուկ* means sparrow). **Vasprakanits** (i. e. Vaspourakanians) and **Monastiriots**, whose family name is nothing else but the Greek translation of the word "Vanetsi". i. e. "by birth from city of Van", capital of Vaspourakan. Right up till the end of XIX century Armenians interpreted the toponyme "Van" descent from Biayna – name of the Urartu state (Kingdom of Van), as an Armenian word, meaning "monastery".